

Tóth Boglárka (1979) az ELTE BTK negyedéves egyiptológia szakos hallgatója.

Hogyan lett könyv a tekercsből

A kopt kódex kialakulásának rövid története

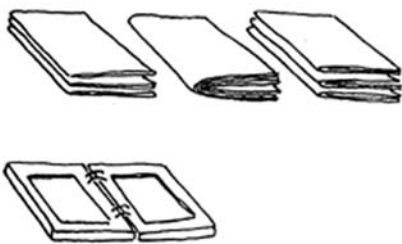
Tóth Boglárka

Az egyiptomi kultúra az Kr. e. 3. évezredtől a Kr. u. 1. évezredig állt fenn. Az utolsó ezer évben különböző nagyhatalmak hódításait kellett kiállnia: Kr. e. 332-ben Nagy Sándor, majd a Ptolemaioszok uralmát, Kr. e. 671-től az asszírokat, Kr. e. 525-től pedig a perzsa fennhatóságot. A makedón-görög uralomtól kezdve a görög lett a hivatalos nyelv, és az maradt a római korban is. Végül a kereszténység érkezett Egyiptomba, a szent iratok lefordításával kialakult az egyiptomi nyelv utolsó nyelvfázisa, a kopt, amely átvette a görög ábécét. A 7. század közepi arab hódítás új kulturális korszak kezdete, melyben Kairó az arab szellemi világ központja lett. A belső fejlődés, a szomszédos országok erős befolyása, a nyelvi és társadalmi szerkezet módosulása, a vallás, a művészet, a gazdaság, a jogrend megváltozása ellenére az egyiptomi civilizációban, kultúrában mégis megmaradt a folytonosság. A szellemi alkotások különböző nyelveken és különféle íráshordozókon maradtak fenn: feljegyezve köre, fára, cserépre, papiruszra, pergamenre, papírra.

A papiruszt mint legfontosabb íráshordozót nagyon korán feltalálták az egyiptomiak. A legrégebbi lelet Hemaka I. dimasztiai sírjából került elő. Az első olyan, amely szöveget is tartalmaz, az V. dinasztiaiból való. A papirusznak a XII. dinasztiaig csak a színére (*recto*) írtak, és mindig egy újabb tekercs hozzáragasztásával hosszabbították meg az írófelületet. Később a hátlapot (*verso*) is használni kezdték. Ha végeztek az írással, összetekerték a papiruszt, és a tekercs külső felére pecsétet tettek, vagy a címet írták rá. A hosszabb címeket lerövidítették, a cím nélküli iratokra pedig a szöveg első szavát írták rá. A szövegek tagolásában fontos szerep jutott a különböző színű tintáknak. Piros tintával emelték ki a címet, a bekezdéseket, a fontos szövegrészeket, a díszítő- és rendezővonalakat, dátumokat. Az írónak tanuló diákok házi feladatait is piros tintával írták fel, és pirossal is javították. A szövegekhez kapcsolódó illusztrációk viszonylag későn jelentek meg; a ma ismert legrégebbi, az ún. „Dramatikus Ramasseum Papirusz” (egy királyi ünnep ábrázolása) a Középbirodalom korából származik. Az Újbirodalom idején terjedt el a szövegek illusztrálása: gondoljunk itt a népszerű, gondosan díszített halotti papiruszokra.

A papirusztekercs mint könyvforma az Kr. e. 7. század közepén jelent meg, a Kr. e. 6. századi „nagy időszakban” a lírai, tragikus, komikus, valamint a filozófiai műveket mind papiruszra írták. A ma ismert legkorábbi görög tekercs a Kr. e. 4. századból való. Alexandriát és irodalmi, tudományos központjait: a város híres könyvtárát és a Muszeiont II. és III. Ptolemaiosz építtette. III. Ptolemaiosz szokása volt, hogy a kikötőben horgonyzó görög hajókat átkutattatta, s ha papirusztekercsre találtak, azt lemásoltatta, majd a másolatot visszaadta a tulajdonosnak, az eredetit pedig megtartotta.

Az alexandriai könyvtár tekercsei sokkal nagyobbak voltak az általában használt tekercseknél, a 10 m x 40 cm-es méretet is elérhették. Különlegesen szépen írtak rájuk, az irodalmi műveket folyóírással jegyezték le. A könyvtár

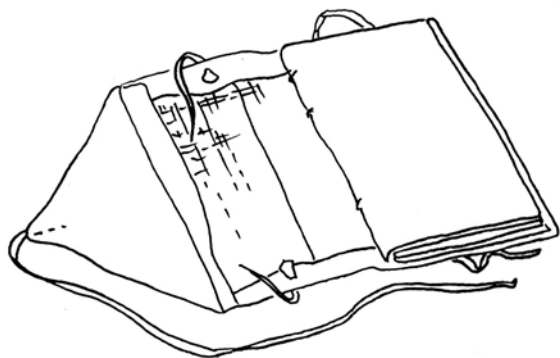
A „füzet kódex” készítésének három módja (diptychon, triptychon, polyptychon)

katalógusát Kallimakhosz készítette el, nem címük, hanem kezdőszavuk szerint rendezve az egyes írásműveket. Az írás megóvása érdekében leggyakrabban vörösre vagy lilára festett pergamenből készült borítóval látták el a tekercseket, az iratok általában a borító formáját vették fel. A tekercseket a görögök korszában őrizték (egyben akár kilencet-tíz is), a rómaiak szekrénykében vagy fadobozban.

A Kr. e. 5. századi kódexforma kialakulása egy „füzetformával” kezdődhetett: fa-, illetve viaszablákat csatoltak össze fémkarikákkal vagy bőrszíjakkal (ezt nevezték eredetileg kódexnek). Mivel számtalan feljegyzést kellett írásban rögzíteni, ez a nehézkes tömb hamar használhatatlanná vált. Emiatt kezdek el fatábla helyett papirusz-, majd pergamenlapokat használni; hamarosan már a lap mindkét oldalára írtak, így a kódexforma nagyon praktikussá vált. A pergamenlapok használatának kezdete a Kr. e. 2. századra tehető, de Egyiptomban a régi anyag, a papirusz még nagyon sokáig maradt az új könyvforma íráshordozója. (Annak ellenére, hogy a széles körű adminisztráció számára sosem volt elég a papiruszból. Nagyon nagy mennyiségre volt szükség, a papirusznádasok egyre fogytak, az előállítás pedig nagyon drága volt. Ma alig ismerünk olyan papiruszt, amit csak egyszer használtak volna, és ne töröltek volna le újrahasznosítás céljából.)

A kódexforma a Kr. u. 4. században kerekedett felül, anélkül, hogy a tekercset teljesen kiszorította volna. A kódex előállításának mechanizmusa egészen más, mint a tekercsé. A tekercset először négyszögletes ívekre vágják, egymásra fektették, majd bőrrrel vagy zsinórral, középen két öltéssel egymáshoz rögzítették, végül összehajtották. Az ún. füzetkódex sokáig volt használatban, de gyakran túl vastag-

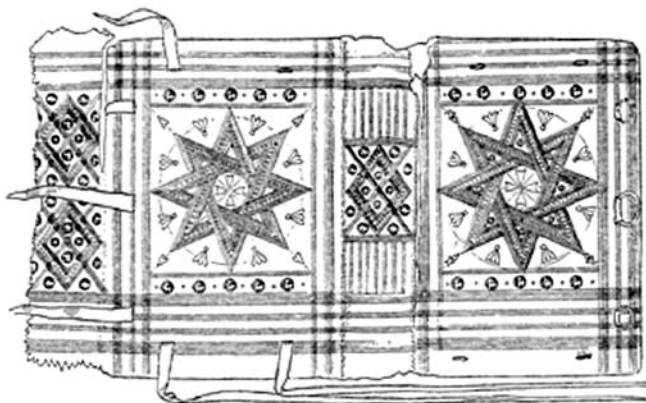
Fülekkel és az átkötésre szolgáló zsinórokkal ellátott bőrborítójú kötet nyitott és csukott állapotban

ra, alaktalanra sikeredett, ezért később több vékony betétből állították össze: több ívköteget hajtottak félbe külön-külön, majd ezeket egymásra tették és a hajtáson végigvarrták. Nagyon ritkán az is előfordult, hogy egyenként hajtották össze, rendezték egymásra és varrták össze az íveket. A kötet tartóssága érdekében a könyvköteget a külső borítóhoz vagy a bőr gerincbéléshez varrták. Az első és utolsó lapot gyakran hozzáragasztották a fedélhez, hogy erősebben tartson. A fedél barna vagy sötétvörös kecske-, ill. birkabőrből készült. Sok 4. századi borító (Nag-Hammadi, Bodner-papiruszok) háromszögletű bőrfülben folytatódott, ehhez szalag csatlakozott, amellyel a kötetet körbe lehetett tekerni.

A 4–5. századi görög Biblia-kéziratok, a Codex Sinaiticus, a Codex Alexandrinus és a Codex Vaticanus már pergamenlapokra íródtak. A kötetek általában kétszer olyan magasak, mint szélesek. A korai példányok kisebbek, a 4. századtól jelennek meg az igazán nagy kódexek. A kötet alá és fölé a 4. századtól (a középkorig) fatáblát illesztettek, amelynek szélén egy sor kis fül található – ezekbe zsinórt hurkolva zárták le a könyvet. Ilyen a 4. századi Kephalaia manicheus kopt kódex (ma Berlinben őrzik); egy 5. századi görög pergamen evangélium, melynek borítóján a négy evangélista festett alakja látható (Washington); a 7. század elejéről a MS. Beatty kopt kódex (Dublin).

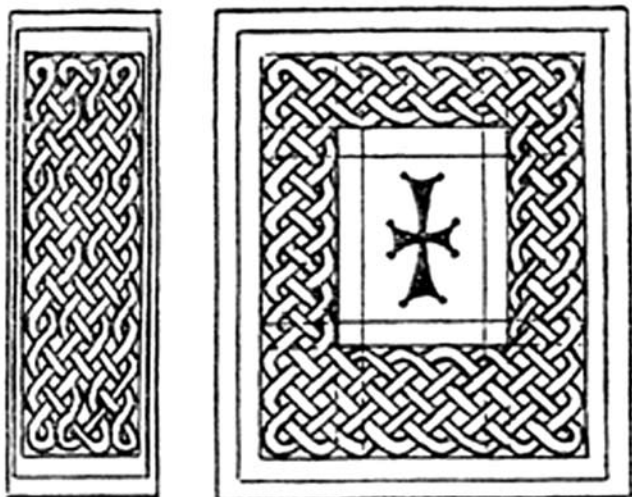
A tekercsekhez hasonlóan a kódexeknél is fontos a külalak, a betűk formáltsága, a szép és szembeötlő díszítés. Keskeny hasábokra írtak, körben széles kerettel. Egy oldalra általában egy (esetleg több) hasáb került. Szépen kerekített betűformát alkalmaztak, amely egyre stilizáltabbá vált. A fejezetek elején, a bal felső sarokban elhelyezkedő nagy, színes, gondosan díszített iniciálé hamar elterjedt. Ahogy minden médiumváltásnál, a tekercsről könyvformára történő áttérésnél is megfigyelhető, hogy a korábbi médium bizonyos sajátosságai egy ideig erősebbnek bizonyulnak a funkcionalitásnál. Így a korai kopt kódexek is sokáig a tekercs mintájára készültek abban a tekintetben, hogy a könyv elején csak a rövidített cím szerepelt, a teljes cím pedig a kötet végén található.

A 4. század végére vált csak általánosan elterjedt szokássá, hogy a kötet végén ott szerepelt az írnok, a korrektor, a kiadó neve, a cím pedig a könyv elejére került. A könyvillusztrációk először a bizánci korban jelentek meg; a színes festmények, ornamentikus díszítések főleg a könyv végén találhatók. A 6–8. században továbbfejlesztették a korai technikákat: az íveket nem csak két ponton, hanem az egész hajtás mentén végigvarrták. A könyvek díszítése egyre bonyolultabb: keskeny geometrikus sáv, majd zsinór-, virág-, rozettasáv díszítette a margót; később a kopt, illetve arab korban szentek, angyalok, madarak, egyéb állatok és bibliai történetek jelentek meg a kódex oldalain. A 11. században következett be az a változás, hogy a kódexek lapjait elkezdték papírból készíteni, a díszítésben pedig a kopt *horror vacui* elérte csúcspontját: egyetlen apró felület sem maradhatott díszítés nélkül.

Zsoltáros könyv Al-Mudil temetőjéből, egy kislány feje alatt találták meg, a Kr. u. 4–5. századból származik (Kopt Múzeum, Kairó, Kézirat könyvtár no 4414)

A kopt nyelv az egyiptomiak utolsó, egyszerre szóbeli és írásbeli nyelvfázisa a keresztény korban. Az egyiptomiak ekkor vették át a görög ábécét, amelyhez hét saját betűt tettek hozzá, így az egyiptomi írás történetében először a koptok jelölik a magánhangzókat. Szórványosan már a legkorábbi keresztény és gnosztikus szövegek megjelenése előtt is (a Kr. u. 1–2. században) előfordulnak próbálkozások arra, hogy egyiptomi szavakat görög betűkkel írjanak le. Ez az úgynevezett „régikopt”, itt kizárólag pogány (mágikus, asztrológiai) témákkal találkozhatunk. A kopt ábécét a Kr. u. 3. századtól használták konzekvensen, és ekkor vált a kopt az irodalom nyelvévé. Négy fő dialektusát különböztetjük meg, ezek: bohairi, fayumi, szaidi és ahmimi. Két további felső-egyiptomi dialektus fontos: az ahmimi és az assziuti, melyek helyi jelentőségűek, de fontosak, mert a gnosztikusok használták őket. A tizenhárom Nag-Hammadi kopt gnosztikus papiruszkódex szaidi nyelvű, kivéve az 1., 10. és 11. kódexet, melyek assziuti dialektusban íródtak. Nyelvük régies, régebbi, mint a klasszikus kopt irodalmi nyelv. (A Nag-Hammadi kódexek kimeríthetetlen témája ennek az írásnak a terjedemét és témakörét meghaladja, ezért nem térek ki rá-

British Múzeum kopt kéziratának borítója (298 x 215 mm), Kr. u. 5–6. század

juk.) A szaidi dialektus a 3–4. században az egész országban elterjedt, és az irodalom nyelvévé vált. A 11. századtól Alexandria fontossága és a keresztények egyházi elsőbbsége miatt a bohairi vette át a vezető szerepet, és máig ez a kopt liturgia nyelve.

Az irodalomtörténet számára hatalmas szolgálatot tettek a szerzetesek, hiszen a kolostorokban ők gyűjtötték, másolták a könyveket. A kopt irodalom legjelesebb patrónusa Apa Senute († 450) Atripéből, aki a felső-egyiptomi Szohagban évtizedekig vezette a Fehér kolostort, nem engedte elveszni a kopt-keresztény irodalom ezen védőbástyáját. A Fehér kolostor könyvtárának kódexei a 9. századból valók, és különösen jó állapotban maradtak meg, ezeket jelenleg a New York-i Metropolitan Museumban őrzik. Egy másik kopt kolostor könyvtára Charabet Hamuliban – a Fajjúm oázistól délre – bukkantak rá. Ebből a gyűjteményből ötven kódex maradt meg, közülük számos példány van képekkel díszítve: ma a British Museumban láthatóak. Az Amba Antonius kolostor a Vörös-tenger partján feküdt, az itt dolgozó írnokok a tintaelőállítás szakemberei voltak. A kolostor falai között több százan dolgoztak, az iratok különböző fajtáira szakosodott tízes csoportokban.

Kopt bibliafordítás mind a négy dialektusban készült, de egyik változat sem teljes. Arról, hogy az első fordítás mikor is készülhetett, máig folyik a vita, ám annyi bizonyosnak látszik, hogy ez valamikor a 2. és a 4. század között történhetett. A bohairi Ótestamentumból csak öt könyv maradt meg, de az Újtestamentum teljes. A legújabb kéziratok a Szent Mihály kolostorból kerültek elő; ezeket J. P. Morgan vitte Párizsba, majd innen New Yorkba, saját gyűjteményébe (J. P. Morgan Collection).

A Szent Mihály kolostor könyvtára egyébként – eltekintve a néhány bohairi és fayumi darabtól – nagyrészt szaidi dialektusban írt köteteket tartalmaz. Ezek a szaidi dialektusnak az egész országban való elterjedését követő századból származnak. A gyűjtemény sok teljes kötetet tartalmaz, közülük számos eredeti kötésében maradt meg, így a legrégebbi, legautentikusabb könyvkötészeti példányok. A könyvfedelek barnák – vagy sötétített bőrből készültek pecsételt geometrikus mintával, vagy pedig bevágásokkal, a résekbe csúsztatott arany vagy piros bőrcsíkokkal díszítették őket. Az egyik könyv aranyozott borítójára vékony pergamencsíkok vannak varrva, a belső borítóba pedig ugyanilyen technikával varrták bele a kolostor nevét. Egy tucatnyi kötet egész oldalas miniatúrákat tartalmaz: a Madonnát a gyermekkel, angyalokat, mártírokat, szenteket; gazdag növényi és állati díszítés jelenik meg a margón és a traktátusok címei körül. Ezek a kéziratok a leggazdagabban díszített szaidi kódexek. A könyvtárból megmaradt hat teljes ótestamentumi könyv, az Újtestamentumból a négy evangélium, Szent Pál levelei, hét katolikus levél; továbbá a liturgia nagy része, valamint száznál több szentbeszéd, dicsőítés, értekezés, végül szentek életét, és mártírok cselekedeteit elbeszélő szövegek.

Kopt kódex borítója, MS. Morgan 601, Katolikus levél (330 x 260 mm), 9–10. század

A British Museum újabb szerzeményei is saizai kéziratok. Három példány papiruszra íródott, ezek közül kettő Felső-Egyiptomból, egy kolostor romjai közül került elő, a harmadik pedig egy kairói antikváriustól való, nagyon korai (4. század közepi) darab. A többi kódex pergamenlapokból áll, és néhány papírból készült könyv is előfordul. Többségük a 10. századból, s talán mindegyik a Szent Mercurius kolostor könyvtárából származik. Tartalmazzak ótestamentumi részleteket, az Újtestamentumból az Apostolok cselekedeteit és János apokalipszisé, a liturgia szövegeit, valamint szentbeszédet, értekezéseket. Saizai kéziratok töredékei maradtak fenn – legalább száz különböző kódexből – Senute atyától, a Fehér kolostorból. Itt teljes kézirat csak a Bölcsesség könyvéből és a Prédikátor könyvéből maradt fenn.

Ahmimi kéziratokból 1897 óta tetemes mennyiség áll rendelkezésünkre. Ekkor egy teljesnek mondható papiruszkódex került napvilágra, ami magában foglalja a Bölcsesség könyvét is. Jelenleg a Berlini Könyvtárban őrzik. Érdekesekek még a János evangéliumából fennmaradt részletek, és Szent Jakab levelei. A tizenkét kisprófeta könyvét tartalmazó híres pergamen kódex (Reiner gyűjtemény) sajnos még nincs publikálva, de a rövidebb töredékek (Bouriant által) már kiadásra kerültek.

A fennmaradt görög nyelvű bibliakéziratok közül a Codex Alexandrius egyiptomi eredetű. Alexandriából származik, a pátriárka, Cyril Lucar vitte el 1621-ben Konstantinápoly pátriárkájának, aki pedig később az angol királynak küldte tovább, így került jelenlegi helyére, a British Muse-

umba. A kódex Újtestamentumához Szent Kelemen I. és II. levele kapcsolódik, melyekből ez az egyetlen jelenleg ismert példány. A fejezetek iniciálékkal vannak díszítve, a sorok folyamatosak, a szavak között nincs szóköz. A kézirat érdekessége, hogy az iniciálé mindig az új páros (bal) oldalon található, pedig az előző oldalon elkezdett fejezet csak a következő oldalon, a sor közepén fejeződik be. A határozott, elegáns kézírás két vagy három írnoktól származik, arab feljegyzések szerint az 5. század elején, vagy közepén, esetleg a 4. század vége felé írta Thekla mártír. Cyril Lucar pátriárka jegyzete ehhez annyit fűz hozzá, hogy a hagyomány szerint a mártír egy nemes egyiptomi aszony, és a kódexet valóban ő írta.

A Codex Sinaiticus onnan kapta a nevét, hogy a Sinai-félszigeten fekvő Szent Katalin kolostorban őrizték, míg végül C. Tischendorf hamadik látogatásakor, 1854 karácsonyán a szerzetesek elárulták, hogy a rengeteg töredéken kívül – amit Tischendorf előző két látogatásakor már összegyűjtött – őriznek egy kódexet, ami tartalmazza az Ótestamentum nagy részét és a teljes Újtestamentumot, Barnabás levelével együtt. 1869-ben Szentpétervárra, a Birodalmi Könyvtárba került. Az egész anyag feldolgozása Tischendorf nevéhez fűződik, aki elolvasta, lefordította és kiadta a kódexet. A kötet minden oldala négy kolumna szöveget tartalmaz, kivéve a verses részeket, melyek kétkolumnás elrendezésben íródtak. A szépen formált, szóköz és központozás nélküli írás négy kéz munkája; Tischendorf felismerése, hogy közülük az egyik írta a Codex Vaticanus Újtestamentumát is. A két kódex a 4. századból származik, így a legrégebbi bibliaszövegnek számítanak.

A Codex Vaticanus I. Napóleon vitte Párizsba, onnan került a Vatikán könyvtárába. Eredete homályos, valószínűleg egyiptomi kézirat. Elképzelhető, hogy a Codex Sinaiticusszal egy könyvtárból származnak, hiszen a fejezetek tagolási rendszere azonos, valamint (Tischendorf szerint) volt közös írnokuk. A négyszögletes kötet finom antilopbőr pergamenlapokból áll, minden oldalon három kolumna szöveggel (a versek két kolumnásak). Még nem használtak iniciálét, de a fejezetek kezdőbetűi néha kinyúlnak a szégyelyre. Az ótestamentumi rész a Szeptuagintán alapul, kivéve Dániel könyvét, ami itt Theodotiosz fordításában szerepel. A kódex sajnos csonka, az első tizenkét eredeti fóliás hiányzik.

A negyedik nagy, unciális görög bibliamás-

Kopt kézirat, Máté evangéliuma, Jézus a Jordán folyónál, 1249–50-ből

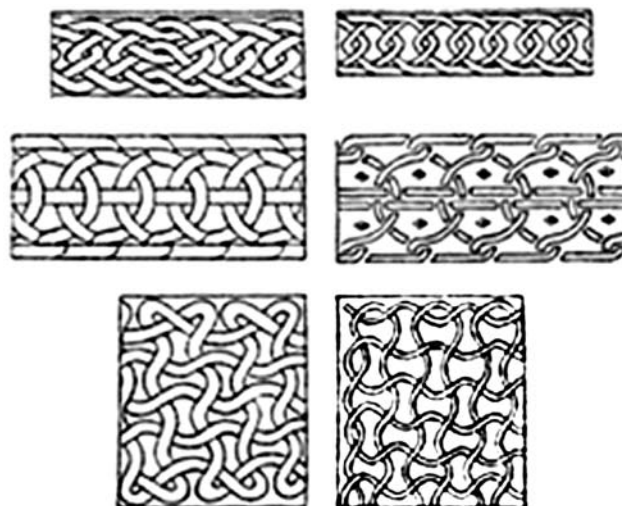

lat, a Codex Ephraemi Rescriptus a nevét Szír Szent Ephraim értekezéseiről kapta, aki felülírta az eredeti szöveget. Ez a 12. században történt, ekkor egyes részleteket durván kitorölték (az illető szerzetes habkővet vagy mészkövet használt). A kódex Konstantinápoly bukása után Firenzébe került, majd Medici Katalin vitte magával Párizsba, ahol ma a Nemzeti Könyvtárban őrzik. A lapok állapota, a ledörzsölés, ill. az eredeti szöveg felülírása miatt a kézirat nagyon nehezen olvasható, néhol reménytelen. Az oldalankénti egy kolumnás elrendezés itt jelenik meg először. A betűk kicsit nagyobbak, mint a korábbi kódexekben, gyakori a nagy kezdőbetű. Ez a biblíamásolat valószínűleg az 5. század első feléből származik.

A kopt szerzetesség központjaiban az irodalom tovább élt az arab hódítás után is. Az arab nyelv mindennapos használatára nagyon lassan tértek át; a 15. században a koptot még az arabbal azonos arányban használták – de ez az idő a fordulat ideje, ezután szorul vissza a kopt nyelv annyira, hogy kizárólag a liturgiában használják. A lassú nyelvátvétel az oka annak, hogy az első kétnyelvű szertartási szövegek csak a 11. század második felében jelennek meg – kezdetben csak arab fejlécek és kommentárok formájában –, az első teljesen arab nyelvű pedig 13. századi. Az iszlám hódításkor a kopt könyvkötőmesterek lényegében még mindig a Kr. e. 4. századi, az egész görög-római világban – és a Közel-Keleten – elterjedt módszereket alkalmazták. E technikát az arabok is hamar átvették és saját elképzeléseikhez alakították, így a korai iszlám könyvkötészet gyakorlatilag minden technikai vonásában a 8–9. századi kopt gyakorlatra emlékeztet. Amiben még eltértek tőle – fektetett téglalap kódexforma, doboz alakú külső borítás –, azt pedig hamar elhagyták.

A kódexek fatáblák közé tétele már a korai iszlám példányoknál is megjelenik, ezeket a fatáblákat finom – pecsételt, vaknyomott, fonott – mintákkal díszítették. Az egyik 11. századi arab példány dombornyomással készült: a táblá-

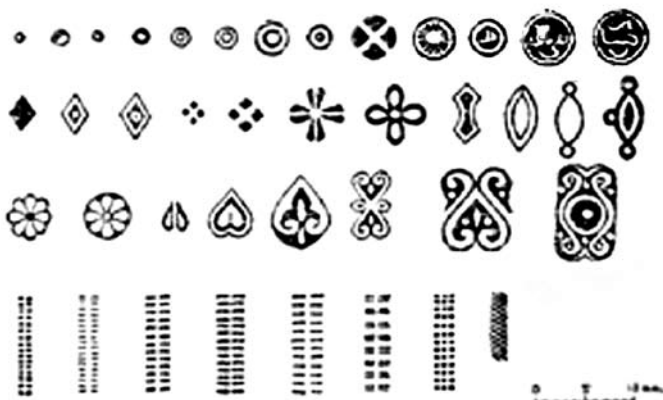
Díszítő minták a kopt Bawit kolostorból, 6. század (balra) és az iszlám Kairouan kötetekből, 9. század (jobbra)

ra zsinórt ragasztottak, erre pedig bőrlapot, végül a kontúrt metszéssel körberajzolták. Hasonló díszítés a kopt kódexek közül még nem került elő, de tudjuk, hogy a kopt bőrművesek repertoárjában ez a technika is szerepelt. Nem szabad elfelejteni, hogy az újírtásra hajlamos nagyvárosokból (Alexandria, Memphisz, Kairó) nem maradt fenn kódex, csakis Felső-Egyiptom és Fajjúm a hagyományokat tisztelő és őrző kolostoraiból és temetőiből – a technika egyiptomi találmány is lehetett, csak éppen ez (még) nem lehet bizonyítani.

A kopt és arab díszítő eljárások közül nagy hasonlóságot mutatnak a benyomott és préselt minták változatai. Használt formák a hajfonat, sodrony, kosárfonat. A pecsételt mintákon megjelenik a kör, négyzet, rombusz, csillag, rozetta, szív, s ezek a középkorig használatban maradtak. A kódexek dekorációjának fejlődése egyre inkább eltávolodott az egyszerű formáktól, és elérte a csodálatos mamluk-kori muszlim díszítőművészet esztétikai szintjét.

IRODALOM

- Atiya, A. S. (szerk.), *The Coptic Encyclopaedia*, 1991.
 Černý, J., *Paper and books in ancient Egypt*, Edinburgh, 1952.
 Crum, W. E., *Catalogue of the Coptic MSS. in the British Museum*, 1905.
 Edgel-Sayer, G. G., *The Coptic Museum and Old Churches*, Cairo, 1985.
 Emmel, S. (szerk.), *An International Dictionary of Institutions Holding Collections of Coptic Antiquities outside of Egypt*, 1990.
 Friedman, F. D. (szerk.), *Beyond the Pharaohs: Egypt and Copts in the 2nd to 7th Centuries AD*, Providence, RI, 1988.
 Hussein, M. A., *Vom Papyrus zum Codex – Der Beitrag Ägyptens zur Buchkultur*, Lipcse, 1970.
 Petersen, T. C., „Early islamic bookbindings and their coptic relations”: *Ars Orientalis* 1 (1954) 41–64.

Pecsételt díszítőminták a Kairouan kötetekből